Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-2(A)| February - 2026

Original Article

लोकमान्य टिळकांचे कृषीविषयक विचार : ऐतिहासिक, आर्थिक आणि राष्ट्रीय चौकटीतील सखोल चिकित्सक अभ्यास

आशिष रामदास देरकर[1], डॉ. जे. एम. काकडे[2]
[1]संशोधक, अर्थशास्त्र विभाग,डॉ. खत्री महाविद्यालय, चंद्रपूर
[2]मार्गदर्शक, प्राचार्य,डॉ. खत्री महाविद्यालय, चंद्रपूर
Email: ashishderkar@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180218
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 2(A)
Pp. 97-101
February - 2026
Submitted: 16 Jan. 2026
Revised: 26 Jan. 2026
Accepted: 11 Feb. 2026
Published: 28 Feb. 2026

सारांश

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी भारतीय कृषीव्यवस्था वसाहतवादी आर्थिक रचनेमुळे संरचनात्मक संकटात सापडली. महसुली दडपशाही, सिंचन व जलव्यवस्थापनातील दीर्घकालीन गुंतवणुकीचा अभाव, ग्रामीण पतव्यवस्थेतील सावकारी व उच्च व्याजदर, बाजारातील असंघटितपणा, तसेच वारंवार येणारे दुष्काळ—या घटकांनी शेतकरी वर्गाची आर्थिक शाश्वतता कमकुवत केली. या पार्श्वभूमीवर लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांनी कृषी प्रश्नाकडे केवळ सामाजिक सहानुभूतीने न पाहता 'रचनात्मक आर्थिक विश्लेषण', 'संस्थात्मक सुधारणा' आणि 'आर्थिक राष्ट्रवाद' यांच्या संदर्भात पाहिले. केसरी मधील त्यांच्या अग्रलेखांमधून दुष्काळ निवारण धोरणांवरील टीका, फॅमिन कोडचे लोकाभिमुख स्पष्टीकरण, शेतकऱ्यांची कायदेशीर जागरूकता, पतसंस्था व कमी व्याजदर यांसारख्या उपायांची मागणी, तसेच ग्रामीण उद्योगविकास आणि स्वदेशी अर्थनीती यांचे स्पष्ट प्रतिबिंब दिसते (Tilak, 1890–1920; Kesari Editorial, 1900, May 8). प्रस्तुत लेख टिळकांच्या कृषी-चिंतनाचे धोरणात्मक पुनर्मूल्यांकन करतो. या लेखात ऐतिहासिक-विश्लेषणात्मक पद्धतीने टिळकांच्या कृषीविषयक विचारांचे पुनर्मूल्यांकन करण्यात आले आहे. निष्कर्षतः असे दिसते की टिळकांचे कृषी-चिंतन राष्ट्रवादी प्रेरणेतून निर्माण झाले असले, तरी ते धोरणात्मक आणि संस्थात्मक पातळीवरील अर्थविश्लेषणाशी जोडलेले आहे. त्यामुळे आधुनिक कृषी धोरण, ग्रामीण विकास, जलसंधारण, वित्तीय समावेशन आणि आत्मनिर्भर अर्थव्यवस्था या चर्चांमध्ये टिळकांचे विचार आजही मार्गदर्शक ठरू शकतात (Naoroji, 1901; Dutt, 1904; Roy, 2012).

मुख्य शब्द: *कृषी संरचना, वसाहतवादी अर्थनीती, दुष्काळ निवारण, ग्रामीण पतव्यवस्था, आर्थिक राष्ट्रवाद, लोकमान्य टिळक*

प्रस्तावना

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दीर्घ इतिहासात कृषी क्षेत्र हे केवळ उत्पादनाचे साधन न राहता सामाजिक रचना, सांस्कृतिक परंपरा आणि ग्रामीण अर्थचक्र यांचे केंद्र राहिले आहे. पारंपरिक ग्रामव्यवस्थेत श्रमविभाजन, स्थानिक देवाणघेवाण, लघुउद्योग-कारागिरी, कौटुंबिक उत्पादनपद्धती आणि सामाजिक परस्परसंबंध कृषीभोवतीच संघटित होते. परंतु ब्रिटिश वसाहतवादी राजवट स्थिरावल्यानंतर कृषी क्षेत्राकडे 'महसुली उत्पन्नाचा मुख्य स्रोत' म्हणून पाहिले गेले. जमिनीवर आकारण्यात येणारा कर अनेकदा उत्पादनक्षमता, पर्जन्यमान किंवा स्थानिक जोखीम यांशी समायोजित न करता 'शासनाच्या महसुली गरजा' यांशी घट्ट जोडला गेला (Dutt, 1901; Roy, 2012). परिणामी कृषी व्यवसाय हा नफा देणाऱ्या क्षेत्रातून अस्थिर व जोखमीच्या उपजीविकेत रूपांतरित झाला.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
आशिष रामदास देरकर, संशोधक, अर्थशास्त्र विभाग,डॉ. खत्री महाविद्यालय, चंद्रपूर

How to cite this article:
देरकर, . आशिष . रामदास ., & काकडे, . जे . एम . (2026). लोकमान्य टिळकांचे कृषीविषयक विचार : ऐतिहासिक, आर्थिक आणि राष्ट्रीय चौकटीतील सखोल चिकित्सक अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(2(A)), 97–101. https://doi.org/10.5281/zenodo.18933736

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18933736
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-2(A)| February - 2026

दुष्काळ/अतिवृष्टीसारख्या नैसर्गिक संकटांच्या काळातही महसूल सवलती मर्यादित राहिल्याने शेतकरी वर्गाला सावकारांकडून कर्ज घेणे अपरिहार्य ठरले. उच्च व्याजदर, गहाणखते आणि कर्जफेडीच्या कठोर अटी यांमुळे कर्जाचे दुष्चक्र बळकट झाले आणि ग्रामीण भांडवलसंचयाची क्षमता कमी झाली. अशा प्रक्रियेमुळे कृषी-ग्रामीण उद्योगातील पूरक संबंध तुटू लागले आणि ग्रामव्यवस्थेची स्वयंपूर्णता क्षीण झाली.

याच ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवर लोकमान्य टिळकांचे कृषीविषयक चिंतन विशेष महत्त्वाचे ठरते. टिळक हे प्रामुख्याने राष्ट्रवादी राजकीय नेतृत्व म्हणून ओळखले जात असले तरी त्यांच्या लेखनातून कृषी-संकटाचे रचनात्मक विश्लेषण, संस्थात्मक दोषांची चर्चा आणि उपाययोजनांची दिशा स्पष्ट होते. त्यांनी कृषी प्रश्नाला दुष्काळ, महसूल, पतव्यवस्था, सिंचन, बाजार आणि ग्रामीण उद्योग यांसारख्या घटकांच्या परस्परसंबंधांतून पाहिले; तसेच कृषी प्रश्नाला राष्ट्रीय स्वायत्तता आणि आर्थिक स्वावलंबनाशी जोडले (Tilak, 1890–1920; Naoroji, 1901).

१ अभ्यासातील उणीव

टिळकांचे आर्थिक विचार अनेकदा राजकीय इतिहासाच्या चौकटीत चर्चिले जातात; परंतु त्यांच्या कृषी-चिंतनाचे सैद्धांतिक (Drain Theory, Political Economy, Institutional Analysis) चौकटीत एकत्रित विश्लेषण तुलनेने कमी आढळते. म्हणून प्रस्तुत लेख टिळकांच्या कृषीविषयक भूमिकेचा अधिक चिकित्सक, सैद्धांतिक आणि धोरणात्मक पुनर्विचार करण्याचा प्रयत्न करतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत अभ्यासाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

(१) लोकमान्य टिळकांच्या कृषीविषयक विचारांचा ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे.

(२) वसाहतकालीन कृषी रचना, महसुली धोरणे, दुष्काळ निवारण आणि पतव्यवस्था याबाबत टिळकांची भूमिका स्पष्ट करणे.

(३) टिळकांच्या विचारांचे आधुनिक कृषी अर्थशास्त्र, ग्रामीण विकास व आर्थिक स्वावलंबनाच्या संदर्भात चिकित्सक मूल्यमापन करणे.

संशोधन पद्धती (Methodology)

हा अभ्यास प्रामुख्याने ऐतिहासिक-विश्लेषणात्मक आणि सामग्री-विश्लेषण (content analysis) पद्धतीवर आधारित आहे.

प्राथमिक स्रोत म्हणून केसरी मधील निवडक अग्रलेख/लेखन, तसेच टिळकांचे संकलित लेखन (Tilak, 1890–1920) विचारात घेतले आहे. दुय्यम स्रोत म्हणून भारतीय आर्थिक इतिहास, दुष्काळ अभ्यास, वसाहतकालीन अर्थनीती आणि आर्थिक राष्ट्रवाद यांवरील ग्रंथ/अभ्यासांचा उपयोग केला आहे (Naoroji, 1901; Dutt, 1904; Davis, 2001; Roy, 2012). निष्कर्ष मांडताना संकल्पनात्मक चौकट (Drain Theory, Political Economy, Institutional Analysis) वापरून तर्काधारित विश्लेषण केले आहे.

सैद्धांतिक चौकट

या अभ्यासात तीन सैद्धांतिक चौकटी वापरल्या आहेत.

(अ) संपत्ती-निचरा सिद्धांत (Drain Theory): भारतातून संपत्तीचा बाहेर जाणारा प्रवाह आणि त्याचा कृषी भांडवलनिर्मितीवर परिणाम (Naoroji, 1901; Dutt, 1904).

(ब) राजकीय अर्थशास्त्र (Political Economy): सत्ता-संबंध आणि आर्थिक धोरणांचा परस्परसंबंध; भारताला कच्चा माल पुरवठादार/बाजार म्हणून घडविण्याची प्रक्रिया (Roy, 2012).

(क) संस्थात्मक विश्लेषण (Institutional Analysis): जमीनहक्क, पतव्यवस्था, बाजाररचना, सिंचन-पायाभूत सुविधा या संस्थात्मक घटकांचा कृषीवर परिणाम.

वसाहतकालीन कृषी रचना : सैद्धांतिक व संस्थात्मक विश्लेषण

ब्रिटिश वसाहतवादी राजवटीत कृषी व्यवस्थेचे रूपांतर केवळ प्रशासनिक बदलांपुरते मर्यादित राहिले नाही; तर तिच्या आर्थिक-संस्थात्मक पायातच बदल झाले. कृषी उत्पादन स्थानिक गरजांची पूर्तता करण्याऐवजी ब्रिटिश औद्योगिक व्यवस्थेसाठी कच्चा माल, तसेच वसाहतवादी शासनासाठी महसुली उत्पन्न—अशा दोन प्रमुख उद्दिष्टांकडे झुकले. Drain Theory नुसार, कृषी अधिशेषावर आधारित महसूल, व्यापारातील असमतोल आणि साम्राज्यवादी खर्च यांच्या माध्यमातून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतून संपत्तीचा प्रवाह बाहेर वळला; परिणामी सिंचन, मृदसुधारणा, तंत्रज्ञान, बियाणे सुधारणा यांसारख्या क्षेत्रांत दीर्घकालीन गुंतवणूक कमी झाली (Naoroji, 1901; Dutt, 1901).

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-2(A)| February - 2026

Political Economy च्या चौकटीत पाहता, कृषी धोरणे ही 'उत्पादनवाढ'पेक्षा 'साम्राज्यवादी नियंत्रण' राखण्यासाठी अधिक उपयुक्त ठरतील अशी घडविली गेली. नगदी पिकांचे वाढते प्राधान्य, बाजारपेठेचे परावलंबन आणि अन्नधान्य उत्पादनातील अस्थिरता या प्रक्रियांनी ग्रामीण अन्नसुरक्षेला धक्का बसला (Roy, 2012). संस्थात्मक पातळीवर जमीनबंदोबस्तांच्या विविध पद्धतींमुळे शेतकरी थेट महसुली जबाबदारीचा घटक बनला; मात्र संकटात संरक्षण देणाऱ्या यंत्रणा प्रभावी नव्हत्या. औपचारिक पतपुरवठ्याच्या अभावामुळे सावकारी संस्था बळकट झाली आणि बाजारातील मध्यस्थांचे वर्चस्व वाढले.

टिळकांनी या रचनात्मक विसंगतीवर भाष्य करताना महसुली दडपशाही कमी करणे, सिंचन-जलसंधारणावर खर्च वाढविणे, शेतकऱ्यांना कायदेशीर संरक्षण आणि स्थानिक उद्योग-आधारित आर्थिक स्वावलंबन यांचा आग्रह धरला (Tilak, 1890–1920). मिनी-निष्कर्षतः, वसाहतकालीन कृषी रचना ही उत्पादनक्षमता वाढविण्याऐवजी महसूल टिकविण्यावर केंद्रित राहिल्याने शेतकरी वर्गाची अस्थिरता वाढली; आणि टिळकांचे चिंतन हीच रचना बदलण्याचा वैचारिक-जनजागृतीपर प्रयत्न ठरतो.

दुष्काळ आणि कृषी अर्थव्यवस्थेतील अस्थिरता : हवामान-जोखीम व असुरक्षितता

भारतीय कृषी मान्सूनवर अवलंबून असल्याने हवामानातील चढउतारांचा परिणाम उत्पादनावर थेट होत असे. वसाहतकालीन काळात सिंचन सुविधा मर्यादित, अन्नसाठा व्यवस्थापन कमकुवत आणि बाजाररचना असंघटित असल्याने दुष्काळाचा धक्का अधिक तीव्र होत असे. Climate Risk दृष्टिकोनानुसार, नैसर्गिक घटकांवर उच्च अवलंबन आणि जोखीम-कमीकरणासाठी अपुरी संस्थात्मक व्यवस्था ही अस्थिरतेची प्रमुख कारणे ठरतात. दुष्काळाच्या काळात उत्पादन घटल्याने शेतकरी उत्पन्न कमी होत असे, आणि त्याच वेळी अन्नधान्य-किमती वाढल्याने उपभोग खर्च वाढत असे—हा दुहेरी आघात ग्रामीण असुरक्षितता वाढवीत असे (Davis, 2001).

असुरक्षितता विश्लेषण चौकटीनुसार, असुरक्षितता ही आर्थिक (कर्जबाजारीपणा/बचतीचा अभाव), सामाजिक (शिक्षण-माहितीची मर्यादा) आणि संस्थात्मक (दुष्काळ निवारण/महसूल सवलतींची अपुरी अंमलबजावणी) अशा स्तरांवर निर्माण होते. टिळकांनी दुष्काळाला 'केवळ निसर्ग' म्हणून न पाहता 'धोरणात्मक अपयश' म्हणून मांडले. त्यांच्या लेखनातून सिंचन-जलसंधारण, रोजगारनिर्मिती, आणि दुष्काळ निवारणातील लोकाभिमुखता यांचा आग्रह दिसतो (Kesari Editorial, 1900, May 8). मिनी-निष्कर्षतः, टिळकांनी दुष्काळ-संकटाला तात्पुरत्या मदतीपेक्षा प्रतिबंधात्मक धोरणांची आवश्यकता म्हणून मांडले—जे आधुनिक climate resilience चर्चेशी सुसंगत ठरते.

शासन धोरणे आणि 'फॅमिन कोड' : माहितीचे लोकशाहीकरण

ब्रिटिश शासनाने दुष्काळ निवारणासाठी Famine Code सारखी नियमावली अस्तित्वात आणली, परंतु तिची अंमलबजावणी अनेकदा अपुरी आणि असमान राहिली. नियम इंग्रजीत, प्रशासनकेंद्री प्रक्रिया, आणि स्थानिक पातळीवर निरीक्षण-जबाबदारीची कमतरता यांमुळे खऱ्या अर्थाने मदतीचे लाभ शेतकरी-मजुरांपर्यंत पोहोचण्यात अडथळे आले. टिळकांनी केसरीद्वारे फॅमिन कोडमधील तरतुदी सामान्य शेतकऱ्यांना समजतील अशा भाषेत स्पष्ट केल्या; यामुळे ग्रामीण समाजात "कायदे-माहितीचे लोकशाहीकरण" घडून आले (Tilak, 1890–1920).

टिळकांची ही भूमिका केवळ भाषांतर-स्पष्टीकरण इतकी मर्यादित नव्हती; ती प्रशासनाच्या दाव्यांची वास्तवाशी तुलना करून धोरणातील त्रुटी उघड करणारी होती. मिनी-निष्कर्षतः, फॅमिन कोडचे लोकाभिमुख स्पष्टीकरण ही ग्रामीण राजकीय जागरूकतेच्या निर्मितीत महत्त्वाची पायरी ठरली.

शेतकरी सक्षमीकरण आणि राजकीय शिक्षण : हक्कजाणीवेची पायाभरणी

टिळकांचे कृषी-चिंतन "शेतकरी हा सहानुभूतीचा विषय" या चौकटीत अडकत नाही; उलट शेतकरी हा हक्कधारक नागरिक आहे, ही भूमिका त्यांच्या लेखनात ठळक दिसते. प्रशासनाकडे अर्ज कसे करावेत, कोणत्या सवलती मागाव्यात, आणि कायदेशीर मार्गाने मागण्या मांडताना कोणती काळजी घ्यावी—अशा व्यावहारिक सूचना देऊन त्यांनी ग्रामीण समाजात राजकीय शिक्षणाची प्रक्रिया गतीमान केली (Tilak, 1890–1920).

मिनी-निष्कर्षतः, ही प्रक्रिया शेतकऱ्यांमध्ये स्वाभिमान व हक्कजाणीव निर्माण करणारी ठरली आणि ग्रामीण लोकशाही संस्कृतीच्या वाढीस पोषक ठरली.

सावकारी प्रश्न आणि पतव्यवस्था सुधारणा : ग्रामीण वित्तीय अपयश

औपचारिक पतव्यवस्थेचा अभाव आणि जोखीम-व्यवस्थापनाची कमतरता यांमुळे सावकारांचे वर्चस्व वाढले. उच्च व्याजदर, माहिती-असमता, तारण/गहाणखते आणि कर्जफेडीचे दडपण—यांमुळे शेतकरी कर्जाच्या दुष्चक्रात अडकत असे. टिळकांनी या व्यवस्थेवर टीका करत "कमी व्याजदरातील संस्था-आधारित पतपुरवठा" आणि "स्थानिक भांडवलनिर्मिती" यांचा आग्रह धरला. सहकारी तत्त्वावर

आधारित पतसंस्था हा पर्याय त्यांनी सूचित केला—जो पुढील काळातील सहकार चळवळीच्या धारणेशी सुसंगत आहे (Tilak, 1890–1920; Ranade, 1898).

टिळकांनी ग्रामीण वित्तीय अपयशाचे मूळ पतसंस्थांच्या अभावात पाहून संस्थात्मक उपाय सुचविले.

भांडवलनिर्मिती आणि उत्पादनक्षमता : कृषीचे आधुनिकीकरण

टिळकांनी कृषी विकासाचा विचार केवळ श्रम किंवा सारा-कपात इतपत मर्यादित ठेवला नाही. त्यांनी सुधारित बियाणे, शेती अवजारे, प्रक्रिया उद्योग, आणि उत्पादनक्षमतेच्या वाढीसाठी भांडवलाचा प्रवाह वाढविण्याची गरज अधोरेखित केली (Tilak, 1890–1920). त्यांच्या दृष्टिकोनात शेती ही परिवर्तनशील, गतिमान आणि सुधारणा-क्षम उद्योगव्यवस्था म्हणून दिसते.

कृषी-आधुनिकीकरणाचे टिळकांचे विचार आधुनिक productivity-oriented policy चर्चेशी जोडलेले दिसतात.

कृषीपूरक उद्योग व मूल्यवर्धन : ग्रामीण उद्योगीकरणाची दिशा

टिळकांनी शेतीपूरक उद्योगांवर भर देताना मूल्यवर्धन (value addition) आणि ग्रामीण रोजगारनिर्मितीचा मुद्दा पुढे केला. कापूस प्रक्रिया, साखर, तेलगिरण्या, विणकर-हस्तकला इत्यादी उद्योग गावोगावी उभे राहिल्यास कृषी उत्पन्नाचे स्रोत विविध होतील, बाजारातील धक्के सहन करण्याची क्षमता वाढेल, आणि स्थलांतराचा दबाव कमी होईल, अशी विचारधारा त्यांच्या लिखाणातून सूचित होते (Tilak, 1890–1920).

कृषीपूरक उद्योगांचा आग्रह हा ग्रामीण विकासाच्या "बहु-स्तरीय" दृष्टिकोनाशी सुसंगत ठरतो.

सिंचन धोरण आणि गुंतवणूक प्राधान्यक्रम : रेल्वे-प्रधानतेवर टीका

वसाहतकालीन काळात रेल्वे व लष्करी खर्चाला प्राधान्य देताना सिंचन-पाटबंधारा क्षेत्रात अपेक्षित गुंतवणूक कमी राहिली, असा टिळकांचा आक्षेप होता. त्यांच्या मते कृषी-स्थैर्यासाठी जलसंधारण, कालवे, विहिरी, आणि स्थानिक जलव्यवस्थापन यांवर सातत्यपूर्ण गुंतवणूक अत्यावश्यक आहे (Tilak, 1890–1920).

"सिंचन हा दीर्घकालीन स्थैर्याचा पाया" ही भूमिका आजच्या जल-नीती चर्चेतही लागू पडते.

कररचना, विषमता आणि सामाजिक न्याय : प्रगत करधोरणाची कल्पना

टिळकांनी कररचनेत समतेचा मुद्दा मांडत श्रीमंतांवर अधिक आणि गरीब शेतकऱ्यांवर सवलतीची भूमिका सूचित केली. महसूल वसुली उत्पादनक्षमतेशी निगडित असावी आणि संकटकाळात लवचिक असावी, ही त्यांची अपेक्षा होती.

ही भूमिका आधुनिक progressive taxation आणि welfare-oriented governance च्या निकषांशी सुसंगत ठरते.

कृषी आणि आर्थिक राष्ट्रवाद : स्वदेशी, स्वावलंबन आणि Drain

टिळकांनी कृषी प्रश्नाला संपत्ती-निचरा सिद्धांताशी जोडले. भारतातील अधिशेष बाहेर जाणे थांबविणे, स्वदेशी उत्पादन, स्थानिक उद्योग आणि आत्मनिर्भर अर्थव्यवस्था उभारणे हा त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू होता (Naoroji, 1901; Dutt, 1904; Tilak, 1890–1920). कृषी स्वावलंबनाशिवाय राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची पायाभरणी अपूर्ण राहील, असा त्यांचा अंतर्भूत निष्कर्ष आहे.

टिळकांचे कृषी-चिंतन आर्थिक राष्ट्रवादाच्या ठोस धोरणात्मक अंगाने समृद्ध होते.

तुलनात्मक दृष्टीकोन : टिळक आणि समकालीन अर्थचिंतक

दादाभाई नौरोजींचा Drain of Wealth सिद्धांत आणि दत्त यांचे वसाहतकालीन आर्थिक विश्लेषण हे टिळकांच्या भूमिकेशी अनेक बाबतीत सुसंगत आहे (Naoroji, 1901; Dutt, 1901). रानडे यांचे सुधारक आर्थिक विचारही काही मुद्द्यांवर समांतर दिसतात (Ranade, 1898). तथापि टिळकांचा फरक असा की त्यांनी आर्थिक मुद्द्यांना जनजागृती, कायदेशीर साक्षरता आणि प्रत्यक्ष राजकीय कृतीशी जोडले.

टिळकांचे योगदान "विचार + संघटन + जनजागृती" या त्रिसूत्रीमुळे अधिक प्रभावी ठरते.

आधुनिक संदर्भातील उपयुक्तता

आज कृषी क्षेत्र हवामान बदल, बाजारातील अस्थिरता, कर्जबाजारीपणा, सिंचन-कमतरता आणि मूल्यवर्धनाच्या मर्यादा अशा अनेक आव्हानांना सामोरे जाते. टिळकांचे जलसंधारण-सिंचन, संस्थात्मक पतपुरवठा, कृषीपूरक उद्योग आणि शेतकरी-सक्षमीकरण यांचे विचार या आव्हानांवर विचार करताना दिशादर्शक ठरू शकतात (Roy, 2012).

टिळकांचे चिंतन ऐतिहासिक न राहता contemporary policy relevance प्राप्त करते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-2(A)| February - 2026

चिकित्सक मूल्यमापन

टिळकांच्या कृषीविचारांचे बलस्थान म्हणजे त्यांनी कृषी संकटाला रचनात्मक आणि संस्थात्मक संदर्भात मांडले. दुष्काळ निवारणात प्रतिबंधात्मक दृष्टिकोन, कायदे-माहितीचे लोकशाहीकरण, आणि शेतकरी-हक्कजाणीव ही त्यांची मोठी योगदानक्षेत्रे आहेत. मर्यादांच्या दृष्टीने पाहता, त्यांच्या काळात सांख्यिकीय माहिती व धोरण-मॉडेलिंगची साधने मर्यादित होती; त्यामुळे काही ठिकाणी त्यांच्या उपायांची अंमलबजावणी यंत्रणा/नकाशा (implementation blueprint) तपशीलवार दिसत नाही. तथापि त्यांच्या काळाच्या संदर्भात ही मर्यादा समजण्यासारखी असून त्यांचे चिंतन व्यापक व दूरदृष्टीपूर्ण ठरते.

निष्कर्ष आणि पुढील संशोधन दिशा

टिळकांचे कृषी-चिंतन हे भारतीय आर्थिक राष्ट्रवादाच्या व्यावहारिक पायाभरणीचा एक महत्त्वपूर्ण दुवा आहे. लोकमान्य टिळकांचे कृषीविषयक विचार भारतीय आर्थिक विचारसरणीत स्वतंत्र आणि मूलगामी स्थान प्राप्त करतात. त्यांनी कृषी प्रश्नाला सामाजिक न्याय, संस्थात्मक सुधारणा, आर्थिक स्वावलंबन आणि राष्ट्रीय पुनरुत्थानाशी जोडून पाहिले. त्यांच्या मते कृषी क्षेत्राचे स्थैर्य हे राष्ट्राच्या आर्थिक स्थैर्याचा पाया आहे. म्हणूनच टिळकांना भारतीय कृषी-अर्थविचारांचे प्रारंभीचे महत्त्वपूर्ण तत्त्वचिंतक म्हणणे योग्य ठरते.

पुढील संशोधनासाठी केसरी मधील निवडक दुष्काळकालीन अंकांचे (१८९६–९७, १८९९–१९००) पद्धतशीर content analysis, तसेच टिळक-नौरोजी-दत्त यांच्या कृषी-आर्थिक दृष्टिकोनांची तुलनात्मक मांडणी अधिक विस्ताराने करता येईल.

संदर्भसूची

1. केसरी संपादकीय. (१९००, ८ मे). **दुष्काळाची कारणे** [संपादकीय]. केसरी, पुणे.
2. टिळक, बाळ गंगाधर. (१९७६). *केसरी : निवडक अग्रलेख (१८९०–१९२०)*. पुणे : केसरी–मराठा ट्रस्ट.
3. टिळक, बाळ गंगाधर. (१९१५). **श्रीमद्भगवद्गीता रहस्य (गीतारहस्य)**. पुणे : केसरी प्रकाशन.
4. टिळक, बाळ गंगाधर. (संपा.). (१९७६). समग्र टिळक (खंड ३)
5. कीर, धनंजय. (१९७३). **लोकमान्य टिळक : जीवन आणि कार्य**. पुणे : पॉप्युलर प्रकाशन.
6. फडके, य. दि. (१९८६). **लोकमान्य टिळक आणि भारतीय राष्ट्रवाद**. पुणे : श्रीविद्या प्रकाशन.
7. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ. (२०१४). रोहित दी. टिळक : **लोकमान्य टिळक यांचे राष्ट्रीय अर्थशास्त्र**. पुणे : टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ प्रकाशन.
8. Chandra, B. (2016). *The rise and growth of economic nationalism in India*. New Delhi: People's Publishing House.
9. Davis, M. (2001). Late Victorian holocausts: El Niño famines and the making of the third world. London: Verso.
10. Dutt, R. C. (1901). The economic history of India under early British rule. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.
11. Dutt, R. C. (1904). India in the Victorian age: An economic history of India. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.
12. Naoroji, D. (1901). Poverty and un-British rule in India. London: Swan Sonnenschein & Co.
13. Ranade, M. G. (1898). Essays on Indian economics. Madras: G. A. Natesan & Co.
14. Roy, T. (2012). The economic history of India 1857–1947. New Delhi: Oxford University Press.